

Egykori válságtérseink fejlettségi-környezeti modellvizsgálatának alapjai

Ballabás Gábor – Volter Edina

1. Bevezetés

Az 1990-es évek elején bekövetkező gazdasági, társadalmi és környezeti válságjelenségeknek számos területi aspektusa volt. Már az 1990-es évek elején tudományos, gazdasági és politikai körökben is folyamatos témát jelentett Magyarország térszerkezetén belül azoknak a válságtérsegeknek a helyzete, melyek különösen megsínylették a tervgazdaságból piacgazdaságba történő átmenetet, a korábbi gazdasági rendszer összeomlását, illetve a korábbi pazarló, a környezetet nagymértékben terhelő és szennyező termelést. Jelen tanulmány célja, hogy a korabeli szakirodalom áttanulmányozásán és eredményeinek felhasználásán túl az 1990-es évek és napjaink adatai alapján lehatárolt két térségtípus, az ipari depressziós és külső perifériális térségeink kutatásához újabb adalékokat szolgáltatasson. Különös aktualitását az adja a kérdésfelvetésnek, hogy időközben e térségek egy része kilábal a korábbi válságból, viszont jelentős részük még ma is a kitörési pontokat keresi stagnáló vagy válságos gazdasági-társadalmi-környezeti helyzetéből, ráadásul a rendszerváltozás óta nemcsak társadalmi-gazdasági fejlettségbeli változások következtek be e térségekben, hanem környezeti állapotukban is sajátos, diverzifikált fejlődés tapasztalható. Éppen ezért két szempontból a fejlettség és a környezeti állapot vizsgálatának irányából közelítjük meg e térségek helyzetének változását napjainkig.

Modellvizsgálatunkban e változásokat egyrészt területi és környezetstatisztikai adatok elemzésével, valamint meghatározott mintaterületeken lefolytatott empirikus vizsgálatokkal szeretnénk feltárni, és összehasonlítani. Kutatásunk során szem előtt kívánjuk tartani e különféle adottságokkal és jellemzőkkel bíró térségtípusok fejlettségi pozícióinak alakulását is.

2. A modellvizsgálat térségtípusai

2.1. Válságtérsegek az 1990-es évek elején

Modellvizsgálatunk térségtípusai az 1990-es évek elején Magyarország társadalmi-gazdasági térszerkezetében meghatározott válságtérsegek csoportjából az ún. ipari depressziós térségek és a külső perifériák.

Lackó László ebben a kontextusban a területi különbségek, illetve a területi elmaradottság vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet. Alapproblémaként általában a térbeli lét, illetve a területi fejlődés szempontjából fontos természeti, társadalmi, gazdasági, műszaki tényezők együttes és/vagy egyenkénti kedvezőtlen jellemzőit, illetve negatív változásait emelte ki. Területi válságként a következő megközelítést alkalmazta: „(...) jelentős lakosságszámot érintő nagyobb terület életének, működésének veszélyeztetéséről, leszakadásáról, több vonatkozású pusztulásáról van szó” (Lackó 1991, pp. 7.). A területi válság, miként megállapítja, tartalmilag és formailag is sokféle lehet. Kategorizálását is három alapisínyből tartotta megoldhatónak: kiváltó tényezők szerint (egy vagy többtényezős), területi kiterjedés szerint (pontoszerű vagy térségi megjelenésű), időtartam szerint (tartós vagy ideiglenes). A területi válság, mint jelenség sokfélesége feltételezi a tudományközi együttműködést, valamint a tudomány és a gyakorlat közti szoros kapcsolatokat.

Tatai Zoltán az 1990-es évek elejének általános gazdasági válságát az ágazati megközelítésen túl elsősorban a területi válság irányából közelítette meg. Három jellegzetes, egymástól eltérő adottságú és kezelést igénylő úgynevezett válságterületet különböztetett meg: A) *időszakos válságterületek*, B) *strukturális válságterületek*, C) *történelmi válságterületek* (Tatai 1991). A lehatárolás alapjai általános földrajzi fekvési, gazdaságszerkezeti, demográfiai, foglalkoztatási szempontok voltak. Átfogó, teljes körű bemutatás helyett a tipizálásban egy-egy példatérseget említett meg, és elsősorban történeti szempontú elemzésre, valamint a beavatkozás lehetséges irányainak felvázolására törekedett. A kutatásunk célterületei közé tartozó ipari depressziós térségek közül a borsodi-ózdí iparvidéket a strukturális válságterületek közé sorolta be, ahol az alapproblémát az egyoldalú gazdasági szerkezetben (kitermelőipar és alapanyaggyártás túlzott dominanciája) és a korszerűtlen termelési színvonalban látta. A történelmi válságterületek közé sorolta Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét, ahol alapproblémaként a periférikus földrajzi fekvést, az ország más térségeiben foglalkoztatottak tömeges munkanélkülivé válását és a mostoha demográfiai tényezőket emelte ki.

2.2. Az ipari depressziós térségek és a külső perifériák tipizálása

A piacgazdasági átmenet korai időszakában e két térségtípus országos szintű tipizálásai közül kiemeljük *Nemes Nagy József és Rechnitzer János* munkáit. Nemes Nagy József a „gazdasági egészség” tértípusait elemezte gazdasági mutatók felhasználásával és nyolc régiótípust állapított meg (Nemes Nagy 1995). E típusokat három nagy csoportba kategorizálta: A) Dinamikus, B) Problémás térségek, C) Instabil urbánus zónák. Vizsgálatában lehatárolta az *ipari depressziós térségek* és a *külső periféria* régiótípusokat is a Problémás térségek közé sorolva be őket. Rechnitzer János az innovációk befogadásának, használatának és terjesztésének képessége alapján jellemezte hazánk térszerkezetét az 1990-es évek elején (Rechnitzer 1993). Kutatása során négy alapvető tértípust határozott meg: A) Az aktív innovációs környezet zónái és szigetei, B) Élénkülő-átalakuló térségek és centrumok C) Az innováció-hiányos térségek, a perifériák D) Válságtérségek. A külső perifériákat az Innováció-hiányos térségek, míg az ipari depressziós térségeket a Válságtérségek kategóriába sorolta be elemzése során.

Mindkét elemzés alapján megállapítható, hogy az ipari depressziós térségeket az egykori ÉK-DNY-i ipari tengely nehézipari körzetei jelentették az 1990-es évek elején (1991-1992): *Borsod-Sajó-völgy, Nógrád-Zagyva-völgy; Tatabánya, Oroszlány, Várpalota, Ajka, Komló térsége*; míg kiterjedt külső perifériák húzódtak *Északkelet-Magyarországon, a keleti határmentén és a Dél-Dunántúl peremén*.

3. A térségtípusok jellemzése és lehatárolása

3.1. Az ipari depressziós térségek

Az 1990-es évek elején Magyarországon az 1970-es évek Nyugat-Európájához hasonlóan számos nehézipari körzet mutatott súlyos társadalmi, gazdasági válságjellegűeket. A kialakuló ipari depressziós térségekben az ipari válság általános okai a következők voltak az ország egészéhez hasonlóan (Perczel 2003): kedvezőtlen nemzetközi gazdasági változások (külső piacok jelentős részének elvesztése – a KGST szétesése); belső piac beszűkülése; a megjelenő minőségi és/vagy olcsó import termékek versenye a hazai piacon.

Ezeket az általános válságjegyeket azonban jelentősen mélyítették a következő speciálisan a nehézipari térségekre jellemző okok, melyek a helyi gazdaság szerkezetváltását is nagyban nehezítették, illetve egyes térségekben nehezítik mind a mai napig (Horváth 2001, Germuska 2002):

- az ipari struktúra egyoldalú volt, döntően kitermelő és az alapanyagipar volt a meghatározó (például barnaszénbányászat, a rá települő villamosenergia-iparral Ajkán, Várpalotán, Oroszlányban, Tatabányán, Kazincbarcikán, vagy a vaskohászat Ózdon, Miskolcon)
- az ipar egykori nagyvállalatainak jelentős része, melyek a válságágazatokat képviselték, önerőből képtelenek voltak a diverzifikációra és a megújulásra
- korszerűtlen volt a termékszerkezet, hiányoztak a technológiaigényes termékek
- egyes iparágak vállalatainak irányítása a térségen kívülről történt
- a munkaerő szakképzettsége egyoldalú volt az ipari struktúra kívánalmainak megfelelően, ráadásul ez a szakképzettség nehezen volt konvertálható más területekre
- több térségben alulfejlett volt a szolgáltató szektor, és a fejletlen infrastruktúra is gondokat okozott.

Ráadásul súlyos környezeti válság alakult ki e térségekben, köszönhetően például a bányászat által okozott tájsebeknek, meddőhányóknak, az erőművek, kohók és más ipari létesítmények lég- víz- és talajszennyezéseinek. Külön kiemelendő itt a veszélyes hulladékok elhelyezésének (például salak- pernyehányók, iszaptárolók) és ezzel összefüggésben a kármentesítendő területek nagy számának kérdésköre, mely e térségekben mind a mai napi akut probléma. Ezt tovább erősítette az a koncentrált népesség is, mely e térségeket jellemezte, és a hiányos környezetvédelmi infrastruktúra miatt jelentős károkat okozott a környezeti elemekben például a hiányos hulladék- vagy szennyvízkezelés miatt.

Az 1980-as évektől egyre inkább kirajzolódó ipari válság a rendszerváltozással drasztikusan mélyült el az északkelet-délnyugati ipari tengely nehézipari körzeteiben. A társadalmi következmények közül a legfontosabbakat kiemelve a következő megállapításokat tehetjük: az ipari foglalkoztatottak arányának drasztikus csökkenése (köszönhetően a leépítéseknek, átalakításoknak, üzembezárásoknak); a munkanélküliség (kezdetben burkolt, majd nagy arányú) megjelenése; csökkenő népszaporulat és a lakosság elvándorlása mind olyan következmények, melyek egyértelműen jelzik az ipari depressziós térségek kialakulását.

Nem véletlen, hogy a kormányzati területfejlesztési dokumentumok és jogszabályok az ipari szerkezetváltás térségeit, mint a területfejlesztés kedvezményezett térségeit külön nevesítik. A megszületett kormányrendeletek kistérségi alapú területi lehatárolásainak három statisztikai mutató az alapja:

- az iparban foglalkoztatottak aránya 1990-ben az országos átlag másfélszerese felett volt
- az iparban foglalkoztatottak csökkenése 1990-1999 közt
- valamint a munkanélküliség az országos átlagot meghaladta.

Ez alapján a megközelítés alapján jelenleg hat tervezési-statisztikai kistérség tartozik az ipari szerkezetváltás kedvezményezett kistérségei közé: a Komlói, az Oroszlányi, a Bányászterenyi, a Salgótarjáni, az Ózdi és a Kazincbarcikai.

A szakirodalmat, a statisztikai adatokat áttekintve, valamint az empirikus terepi tapasztalatok alapján azonban úgy véljük, hogy e hat kistérségnél nagyobb azon kistérségeink köre, melyek ipari depressziós jegyeket mutattak a közelmúltban, így elsősorban a rendelkezésünkre álló statisztikai mutatók alapján megpróbáltuk lehatárolni azon térségek körét, ahol ezek a jelenségek tetten érhetőek.

1. táblázat Ipari depressziós térségeink kulcsmutatói

Kistérség	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő) 2004. vége	Vándorlási különbözet évi átlaga 1990-1997	Ipar és építőipar keresői (%) összes aktív keresőből 1990	1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak csökkenése 1990-1997
Ajkai	743	58 148	-4,1	54,2	80
Bátonyterenyei	274	26 319	-3,6	54,4	117
Kazinbarcikai	504	64 077	-7,5	58,9	118
Komlói	315	41 371	-4,6	56,9	104
Miskolci	1 006	274 840	-3,1	45,5	93
Oroszlányi	199	27 747	-1,5	57,2	115
Ózdi	550	74 283	-8,2	62,8	134
Salgótarjáni	474	68 070	-3,2	50,2	93
Tatabányai	332	89 064	-1,3	46,4	58
Tiszaújvárosi	256	33 616	-3,5	54,3	70
Várpalotai	270	37 662	-0,9	62,3	124

Adatok forrása: Területi statisztikai évkönyv 1997., 2004.

A következő mutatók alapján 11 ipari depressziós térséget határoltunk le:

- az ipar és az építőipar keresőinek aránya az összes aktív keresőből 1990-ben 45 % feletti volt
- az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak csökkenésének mértéke 1990-1997 közt az országos átlagot (54) meghaladta
- a vándorlási különbözet évi átlaga 1990 és 1997 közt negatív volt.

E kritériumrendszer alapján lehatárolt kistérségeinket az 1. táblázat tartalmazza. Jól látható, hogy e kistérségek központjai szinte kivétel nélkül egykori szocialista városok.¹ A 11 általunk lehatárolt ipari depressziós térség az ország területének alig 5,3%-át képviselte, viszont népességi súlya ezt jelentősen meghaladta: 8% volt az itt élők aránya az ország teljes lakónépességéhez képest 2004-ben. Ez a lehatárolás is megerősítette, hogy az 1990-es évek első felének ipari depressziós térségei az északkelet-délnyugati középhegységi tengely térségében helyezkedtek el. (Komló kivételével) Azóta azonban egymáshoz viszonyítva jelentősen eltérő fejlődési pályát jártak be, ennek legfontosabb okai általánosságban a következők voltak:

- kedvező vagy kedvezőtlen (közlekedés) földrajzi helyzet
- hatékony vagy alacsony hatékonyságú állami és/vagy önkormányzati válságkezelés
- a beérkező külföldi működőtőke eltérő mértéke
- jelentős különbségek a fizikai és humán infrastruktúrában.

3.2. A külső perifériák

Magyarország térszerkezetén belül az ún. fejlettségi értelemben tipizált *külső perifériák* igen kedvezőtlen, helyenként rendkívül súlyos társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. A Cserehát, a Bodrogek, a Bereg, Szatmár, Bihar, az Ormánság és más határmenti tájegységeink elmaradottsága történelmi gyökerű.

¹ Ugyanakkor megjegyzésre érdemes, hogy három további kistérség is több mutató alapján ipari depressziós jegyeket mutatott: a Nagykanizsai, a Tiszavasvári, és a Hódmezővásárhelyi.

Az 1990-es évek elején, Magyarországon bekövetkezett mély gazdasági válság időszakában e területek a *történelmi válságtérségek* csoportját képezték, súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal: magas és áthelyeződő munkanélküliség, gyors életszínvonal-esés, gyenge vállalkozási aktivitás, a határmentiség kedvezőtlen volta, stb. (Tatai 1992). E térségek felzárkóztatását a hazai területfejlesztési politika sem tudta hatékonyan előmozdítani napjainkig.

Modellvizsgálatunk során, a külső perifériák lehatárolásakor a *leghátrányosabb helyzetű kistérségek* körét vettük alapul². A Központi Statisztikai Hivatalban 48 olyan területfejlesztési-statisztikai kistérséget határoltak le Magyarországon, amelyeknél az alkalmazott fejlettséget/elmaradottságot mérő komplex mutatószám értéke nem érte el a főváros komplex mutatójának 60%-át, azaz társadalmi-gazdasági szempontból a legelmaradottabb kistérségek csoportját alkotják. E 48 térszerkezeti egységből 22 *kistérség határmenti fekvésű* (2. táblázat).

A leghátrányosabb helyzetű határmenti kistérségek együttesen hazánk területének jelentős: 13,3%-át alkotják, lakónépességéből viszont jóval kisebb arányban: 7,4%-kal részesednek. A vizsgált kistérségek öt tervezési-statisztikai régióban találhatóak, amelyek közül összefüggő külső perifériák a Dél-Dunántúli, az Észak-Alföldi és az Észak-Magyarországi Régióban húzódnak. A legnagyobb kiterjedésű és lakónépességű külső perifériális területek az Észak-Alföldön határolhatók le (2. táblázat).

A vizsgált 22 határmenti kistérség mindegyike *társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott* térség, 19 mint a *vidékfejlesztés*, 2 pedig (Ózdi, Salgótarjáni) mint az *ipari szerkezetátalakítás térségei* is kedvezményezettek a hazai területfejlesztési politikában.

2. táblázat A leghátrányosabb helyzetű határmenti kistérségek Magyarországon (2006)

	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő) 2004. vége
Óriszentpéteri	305	7128
<i>Nyugat-Dunántúl</i>	305	7128
Csurgói	496	18545
Barcsi	696	26067
Sellyei	463	14417
<i>Dél-Dunántúl</i>	1655	59029
Bácsalmási	381	18294
Mórahalmi	535	26212
Mezőkovácsházai	882	44459
Sarkadi	571	25138
<i>Dél-Alföld</i>	2369	114103
Berettyóújfalui	1226	53875
Hajdúhadházi	636	60734
Nyírbátori	696	45204
Mátészalkai	625	67241
Csengeri	247	14291

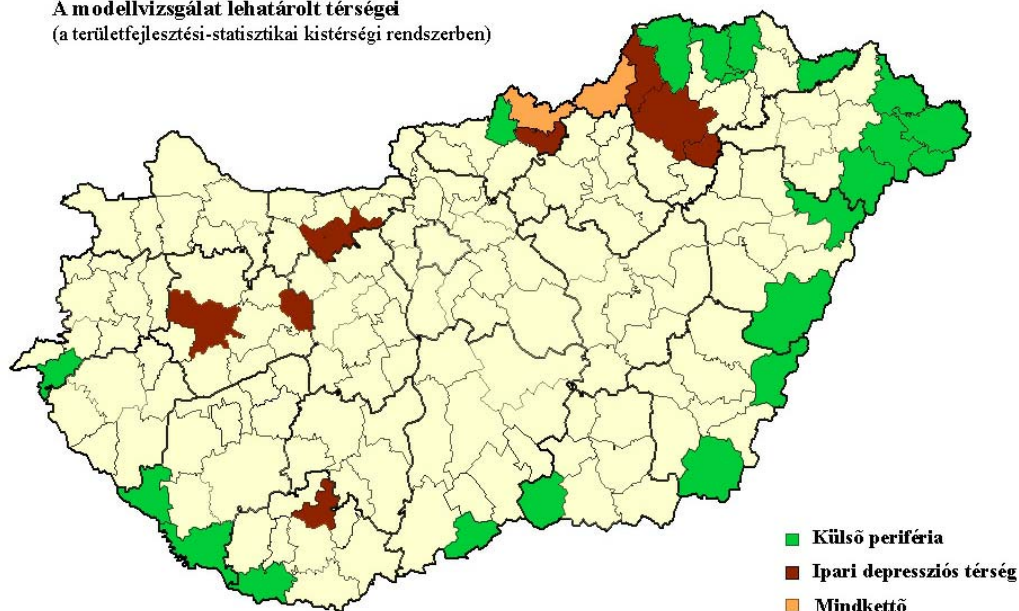
² Forrás: 64/2004. (IV. 15.) Kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről.

Fehérgyarmati	703	39679
Vásárosnaményi	568	32038
<i>Észak-Alföld</i>	4701	313062
Bodrogközi	401	18384
Abaúj-Hegyközi	440	15558
Encsi	449	24251
Edelényi	739	36299
Ózdi	550	74283
Salgótarjáni	474	68070
Szécsényi	278	20095
<i>Észak-Magyarország</i>	3331	256940
ÖSSZESEN	12361	750262

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2004.

Magyarország külső perifériáinak hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetét a következő *negatív adottságok* megléte is alátámasztja. A vizsgált határmenti térségekben ezen adottságok többsége, vagy sajnos mindegyike kimutatható: előregedő korstruktúra, fiatalok elvándorlása, gyenge vállalkozási aktivitás, munkalehetőségek hiánya, magas munkanélküliség, alacsony jövedelmi színvonal, kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok, hiányos települési infrastruktúra, közlekedési peremhelyzet, kezdetleges határon átnyúló gazdasági kooperációk (Volter 2005).

A modellvizsgálat lehatárolt térségei
(a területfejlesztési-statisztikai kistérségi rendszerben)

1.ábra A modellvizsgálat lehatárolt térségei

4. Modellvizsgálat

4.1. Egyszerű statisztikai mutatók alkalmazása

Az ipari depressziós térségek és a külső perifériák fejlettségi helyzetének valamint környezeti állapotának 1990-es évektől napjainkig tartó vizsgálatához számos statisztikai mutató fellelhető. E mutatók kiválasztásánál fontos kritérium, hogy lehetőség szerint rendelkezésünkre álljanak a vizsgált időintervallumban azonos területi egységekre. Ez a területfejlesztési-statisztikai kistérségek (és korábban a városkörnyékek) esetében kisebb problémát jelent, hisz változásaik nem teszik lehetővé a teljes körű összehasonlítást, ugyanakkor változásokat, pozícióváltozásokat jól érzékeltetnek. Példaként a rendelkezésre álló egy főre jutó személyi jövedelem-adó alapot képező jövedelem (mint egyfajta fejlettségi mutató) és a közműolló (mint egyfajta környezeti mutató) változását vizsgáltuk különös tekintettel a területi egységekre az adott év (1997 és 2004) országos rangsorában elfoglalt helyére.

Az egy főre jutó személyi jövedelem-adó alapot képező jövedelem adatsoraiból mindkét vizsgált évre a következő megállapítások tehetőek (3. táblázat):

- az ipari depressziós térségek zöme mindkét évben az országos rangsor első harmadában foglalt helyet az országos átlag körüli értékkel. Kivételt itt csak a továbbra is súlyos helyzetben lévő Bányaterenyei, Ózdi és Komlói kistérségek képeztek.
- ezzel szemben a külső perifériák az Óriszentpéteri és a mindkét besorolásba beletartozó Salgótarjáni kistérségek kivételével alig érték el az (Budapesttel, mint kistérséggel együtt számolt) országos átlag 50-60%-át, vagyis a rangsor utolsó harmadában foglaltak helyett mindkét vizsgált évben.

A közműolló mutató vonatkozásában még markánsabb az előbb felvázolt különbség:

- az ipari depressziós térségeink a 7 év alatt jelentősen záródó országos közműolló mutató változása ellenére mindkét évben zömmel az országos rangsor első harmadában foglalnak helyet (a Bányaterenyei kistérség itt is megemlíthető kivétel), külön kiemelésre méltó, hogy 1997-ben öt ipari depressziós térség is az országos rangsor első tíz kistérségében volt megtalálható, bár azóta kisebb mértékű pozícióvesztést tapasztalhatunk az esetükben
- a külső perifériák jelentős része a közműolló vonatkozásában is mindkét évben elmaradt az országos átlagtól, és itt is a rangsorok utolsó harmadában foglalt helyet. A jelentős erőfeszítések ellenére e kistérségek nem tudták az országos átlagnak megfelelő csatornára történő rákötési növekedést produkálni. Kivételt itt a már említett Salgótarjáni, valamint a Szécsényi kistérség képezett, ahol az eltelt 7 év alatt 48%-kal nőtt a csatornahálózatra rákötött lakások aránya köszönhetően az Ipoly védelmére tett intézkedéseknek.

3. táblázat Az egy főre jutó személyi jövedelem (Ft) és a közműolló mutatók (%) 1997-ben és 2004-ben a vizsgált kistérségekben

Kistérség	SZJ/fő 97'	Rangsor	SZJ/fő 04'	Rangsor	Közműolló 97'	Rangsor	Közműolló 04'	Rangsor
Ajkai	214177	38.	549222	41.	48,1	37.	39,6	75.
Bányaterenyei	146924	111.	391526	111.	59,3	64.	59,3	124.
Kazinbarcikai	191882	56.	483371	71.	27,9	7.	23,0	33.
Komlói	166463	81.	390783	112.	28,9	8.	16,9	18.
Miskolci	208500	40.	516611	55.	27,9	6.	13,6	10.

Oroszlányi	234550	25.	606958	25.	30,5	9.	14,2	13.
Tatabányai	221442	33.	632687	16.	20,3	2.	20,0	25.
Tiszaújvárosi	252566	12.	694453	10.	33,9	12.	31,0	55.
Váralotai	238130	23.	574532	32.	37,6	18.	4,4	3.
Ózdi	134084	123.	359017	132.	38,4	19.	40,5	79.
Salgótarjáni	195690	50.	494603	67.	42,5	29.	14,0	12.
Abaúj–Hegyközi	-	-	285877	163.	-	-	70,5	151.
Bácsalmási	134331	122.	314440	148.	85,4	146.	88,1	167.
Barcsi	140678	117.	362918	127.	65	83.	38,2	74.
Berettyóújfalui	125866	131.	343465	140.	76,2	120.	69,5	149.
Bodrogközi	-	-	251950	168.	-	-	80,2	159.
Csengeri	103229	148.	273865	167.	69,7	101.	58,1	119.
Csurgói	139425	118.	362322	129.	74,8	118.	80,6	161.
Edelényi	118373	138.	318702	146.	49,5	40.	35,4	66.
Encsi	112617	142.	303632	155.	50,6	45.	35,9	69.
Fehérgyarmati	104510	147.	294031	160.	67,3	96.	62,0	137.
Hajdúhadházi	-	-	296006	159.	-	-	62,0	136.
Mátészalkai	117403	139.	319248	145.	66,5	92.	60,0	128.
Mezőkovácsházai	133997	124.	327434	143.	72,1	111.	63,3	139.
Mórahalomi	116564	140.	305363	154.	37,1	17.	32,7	60.
Nyírbátori	106226	145.	300941	157.	61,4	71.	52,3	101.
Óriszentpéteri	164437	83.	452019	81.	87,4	147.	78,7	158.
Sarkadi	120758	137.	284473	164.	78,6	128.	71,5	155.
Sellyei	104835	146.	317961	147.	78,8	129.	75,3	156.
Szécsényi	136989	120.	362395	128.	57,1	57.	17,1	19.
Vásárosnaményi	109464	143.	309215	152.	66,5	93.	57,5	117.
Országos átlag	222662	(150-ból)	559803	(168-ból)	44,6	(150-ból)	31,5	(168-ból)

Adatok forrása: Területi statisztikai évkönyv 1997., 2004.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy két kiválasztott kulcsmutató segítségével tökéletesen bemutatható válságtérseink fejlettségi és környezeti helyzete. Problémás lehet például a közműolló³, mint a környezetvédelmi infrastruktúra mutatójának azonosítása a környezet állapotával. E rövid vizsgálat után természetesen nem jelenthetjük ki azt, hogy az ipari depressziós térségek jelentős része hazánk fejlett és jó környezeti állapotú, míg a külső perifériák zömmel fejletlen és környezeti állapotukat tekintve rossz állapotban lévő kistérségei. Kiindulásként arányok, változások és elmozdulások érzékeltetésére azonban jó alapot szolgáltathatnak e mutatók. Éppen ezért javasolható, hogy az egyszerű statisztikai mutatók által felvázolt eredményeket komplex mutatók képezésével, értékelésével és teljes körű vagy esettanulmány jellegű terepi mintavételezéssel is egészítsük ki.

Szintén jó megoldás lehet a nem teljes vizsgálati időintervallumra rendelkezésre álló mind több adat kiválogatása, csoportosítása, és elemzése. Egy jó irányként említhető meg a KSH és VÁTI által a környezetstatisztikai adatok esetén alkalmazott csoportosítási mód és alkalmazása a vizsgált kistérségek vonatkozásában (Czira – Rausz 2005). A következő öt nagy adatsortot létrehozva komplex környezeti kép tárulhat elénk:

³ Nyilván komoly vitára adhat okot fenntarthatósági szempontból a jövedelemmutató, mint fejlettségi mutató szerepeltetése.

- környezetre ható társadalmi-gazdasági tényezők (például a népességszám, népsűrűség és az állandó vándorlás, valamint működő ipari vagy mezőgazdasági vállalkozások sűrűsége, vagy személygépkocsi-állomány fontos mutatók lehetnek)
- természeti erőforrások (készleteik és minőségük) valamint a természeti értékek és hasznosításuk (Példaként említhető meg a vízkészletek mennyisége és minősége, a távlati vízbázisok és veszélyeztetettségük, a meglévő energiahordozók, ércásványok, nemfémes ásványi nyersanyagok készleteinek mennyisége, a kitermelés volumene; az erdőszültség aránya, az erdők állapota. Természeti értékek vonatkozásában meghatározó lehet az országos és helyi jelentőségű védett természeti területek, valamint NATURA 2000-es területek megléte és aránya, vagy a területegységre jutó tájsebek és a komplex tájrehabilitáció területei)
- a környezetet terhelő kibocsátások (például: a mérvadó ipari és közlekedési eredetű légszennyező anyagok kibocsátása, mértéke kulcsmutató lehet az ipari depressziós területek vizsgálatánál, a termelési és települési folyékony és szilárd hulladékok, valamint a szennyvizek keletkezése pedig mindkét vizsgálati csoportunknál)
- a környezet állapota és veszélyeztetettsége (a kistérségek központi településeinek egy része esetében a levegőminőség vizsgálata az egész időintervallumra elkészíthető, példa lehet Várpalota és Ózd, melyek 1985-ben a legszennyezettebb települések közé tartoztak üledő por vonatkozásában, ám főleg az ipar kényszerű leépülésével ez az adat kedvező elmozdulást mutatott. A felszíni és felszínalatti vizek minőségének változása szintén jól érzékeltethető a vizsgált területeken, különös aktualitással bír ez a felszíni vízfolyások vonatkozásában a vizsgált egykori válságtérségeink esetében a Szamos, a Kraszna, a Sajó példaira utalva. Az ipari depressziós területek esetén pedig a kármentesítési területek megléte, veszélyeztető tényezői lehetnek kiemelt mutatók.)
- társadalmi válaszok (a közműolló mutató, a települési szilárd hulladékgyűjtésbe bevont lakások aránya, a szigetelt hulladéklerakóra szállító települések aránya, száma fontos környezetvédelmi infrastrukturális mutatók lehetnek; a környezetvédelmi támogatások, ráfordítások szintén kistérségi allokációban kiemelendő mutatók lehetnek.)

4.2. Komplex vizsgálatok

Az ipari depressziós térségek és a külső perifériák fejlettségi-környezeti modellvizsgálata *összetett, többváltozós módszerek* alkalmazására is épülhet. A 31 területfejlesztési-statisztikai kistérség társadalmi-gazdasági helyzetének és környezeti állapotának komplex módszerekkel történő összehasonlítását két vizsgálat eredményeinek felhasználásával végeztük el.

Faluvégi Albert a hazai statisztikai és területfejlesztési-statisztikai kistérségek *fejlettségi típusait* határozta meg a következő mutatók felhasználásával (Faluvégi 2004):

1. Külföldi érdekeltségű vállalkozások külföldi saját tőkéje egy lakosra, 2002;
2. Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy lakosra, 2002;
3. Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy lakosra, 2002/1992;
4. Működő gazdasági szervezetek ezer lakosra jutó száma, 2002;
5. Működő gazdasági szervezetek száma, 2002/1996;
6. Munkanélküliek aránya, 2002;
7. Vándorlási különbözet ezer lakosra jutó száma, 1990-2002;
8. Távbeszélő-főállomások ezer lakosra jutó száma, 2002;
9. Személygépkocsik száma ezer lakosra, 2002.

Az alkalmazott jelzőszámok alapján öt összevont fejlettségi térségtípus került kialakításra: *dinamikusan fejlődő, fejlődő, felzárkózó, stagnáló és lemaradó* térségtípusok⁴.

Czira Tamás és Rausz Attila a területfejlesztési-statisztikai kistérségek környezeti állapotát térképezte fel és tipizálta az egyes egységeket (Czira – Rausz 2005).

A felhasznált mutatók a következők voltak:

- Az ipari légszennyező anyagok kibocsátásának területi különbségei (2001) és a közlekedési légszennyezés területi különbségei (2002) összevont pontszámai
- A legalább biológiai fokozattal tisztított szennyvíz aránya az összes keletkező szennyvízből
- A talajterheltség (agrokemikáliák és nehézfém-terheltség) területi különbségei összevont pontszámokkal (2002)
- Az egy főre jutó veszélyes hulladék mennyisége (2001)
- Az egy főre jutó települési szilárd hulladék mennyisége (2002) és a szigetelt lerakóra szállító települések aránya (2003) összevont pontszámai
- Erdőtűz által sújtott erdőterületek nagysága (2002-2003), fél súllyal

A terheltség mértéke alapján *legkevésbé, mérsékelten, közepesen, erősen és kiemelten terhelt* térségtípusokat határoztak meg⁵.

4. táblázat *Fejlettségi, környezeti tipizálás a vizsgált kistérségekben*

Kistérség	Fejlettségi kategória 1998	Fejlettségi kategória 2002	Környezeti állapot 2002
Ajkai	3	3	1
Bátonyterenyei	1	2	4
Kazinbarcikai	2	3	2
Komlói	2	1	2
Miskolci	4	3	1
Oroszlányi	3	4	2
Tatabányai	4	4	1
Tiszaújvárosi	3	3	1
Várpalotai	3	3	2
Ózdi	1	1	1
Salgótarjáni	2	3	3
Abaúj–Hegyközi	-	1	5
Bácsalmási	2	1	3
Barcsi	2	2	3

⁴ Dinamikusan fejlődő térségek, ahol a jelzőszámok zöme több mint 10%-kal meghaladja a vidéki átlagot, a fejlődő térségek, ahol a mutatók zöme a vidéki átlag felett van, de az eltérés mértéke nem haladja meg a 10%-ot. A felzárkózó térségek azok, ahol a mutatók zöme közelíti a vidéki átlagot, s a növekedés jeleit is mutatják, a stagnáló térségek, ahol a vidéki átlagtól való elmaradás a jelzőszámok zöménél eléri, illetve közelíti a 10%-ot, a lemaradó térségek esetében a jelzőszámok zöménél a vidéki átlagtól való elmaradás legalább 15% (Faluvégi 2000, 2004).

⁵ A 2002-es adatokkal a 168 egységet tartalmazó kistérségi rendszerre kidolgozott környezeti állapotot bemutató térkép (Czira – Rausz 2005) metodikája a következőképpen összegezhető: összevont mutató került előállításra statisztikai módszerekkel, a kistérségek pontozásos módszerrel 1-5-ig kaptak pontot az egyes felhasznált mutatók alapján. Majd ezek átlaga adta a komplex mutató pontszámát.

Berettyóújfalui	1	1	2
Bodrogekői	-	1	4
Csengeri	1	1	5
Csurgói	1	1	4
Edelényi	1	1	3
Encsi	1	2	5
Fehérgyarmati	1	1	4
Hajdúhadházi	-	2	3
Mátészalkai	1	1	3
Mezőkovácsházai	1	1	3
Mórahalomi	2	2	3
Nyírbátori	1	1	5
Óriszentpéteri	3	3	5
Sarkadi	1	1	3
Sellyei	1	1	3
Szécsényi	1	2	3
Vásárosnaményi	1	2	3

Faluvégi A. (2000, 2004), Czira T. – Rausz A. (2005) alapján

A 4. táblázat az ipari depressziós és a külső perifériális kistérségek fejlettségi-környezeti tipizálásának eredményeit összegzi. Az 5-5 fejlettségi és környezeti állapot térségtípust 5-től 1-ig értékeltük:

- *dinamikusán fejlődő (5), fejlődő (4), felzárkózó (3), stagnáló (2) és lemaradó (1)*
- *legkevésbé (5), mérsékelten (4), közepesen (3), erősen (2) és kiemelten (1) terhelt.*

Az ipari depressziós térségek és a külső perifériák fejlettségi szintje lényegesen eltért egymástól, mind az 1998-as, mind pedig a 2002-es adatok alapján (4. táblázat). Míg a külső perifériális kistérségek többségükben a lemaradó és a stagnáló térségtípusokba voltak sorolhatók, addig az ipari depressziós térségek kedvezőbb pozíciókba is kerültek. A környezeti állapot-elemzés azonban ellentétes képet mutat: a külső perifériák majdnem mindegyike a közepesen (3), mérsékelten (4) vagy a legjobb, a legkevésbé terhelt (5) kategóriába került besorolásra; míg az ipari depressziós térségek környezeti állapota – az alkalmazott mutatók alapján –lényegesen kedvezőtlenebb helyzetet tükrözött⁶.

A vizsgált határmenti kistérségek közül fejlettségi szintje alapján kiemelkedett az Óriszentpéteri kistérség (felzárkózó), sőt környezeti állapota a legkedvezőbb kategóriába sorolta. Az ipari depressziós térségek közül a Tatabányai kistérség példázza a legjobban, hogy az 1990-es évek elejei társadalmi-gazdasági válságból milyen mértékben lehetett kilábalni, dinamikusán fejlődővé válni. Sajnálatos azonban, hogy környezeti állapota alapján kiemelten terhelt.

4.3. Dokumentumelemzés

A két kiválasztott térségtípus modellvizsgálata során lényeges a másodlagos információforrások felhasználása. Ilyenek az országos, regionális és helyi szintű gazdaság- és területfejlesztési, valamint környezetvédelmi szakanyagok. Az 1990-es évek elejei fejlettségi-környezeti vizsgálatokhoz főként országos és regionális szintű szakmai anyagok állnak

⁶ Meg kell ezzel kapcsolatban azt is jegyeznünk, hogy a komplex környezeti mutató semmilyen formában nem tartalmazza a meglévő természeti és tájképi értékeket, a környezet természetközeli állapotát.

rendelkezésre. Az országos szintű stratégiai dokumentumok közül kiemelnénk az Országos Területfejlesztési Konceptiókat (1998, 2005), valamint a Nemzeti Környezetvédelmi Programokat. Ágazati szakanyagok közül példaként említhetőek a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program, az Országos Hulladékgyűjtési Terv.

4.4. Empirikus vizsgálatok

Tanulmányunkban egyaránt fontosnak tartjuk nemcsak a statisztikai, hanem az empirikus jellegű fejlettségi-környezeti modellezés alapjainak bemutatását is. Mélyreható empirikus elemzések segítségével ugyanis feltárhatók Magyarország fejlettségi szempontból elmaradott külső perifériáinak egyedi és széleskörű értékei (pozitív adottságai). Modellvizsgálatunkban egy kiválasztott mintakistérségre, a Vásárosnaményire készítettük el ezen *természeti, épített, néprajzi, történelmi, kulturális, identitás és vallási értékek* kategorizálását (5. táblázat):

5. táblázat *Értékek a Vásárosnaményi kistérségben*

Kategóriák	Kistérségi értékek
Sajátos természeti környezet	Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet
Népi, vallási építészet	Kontyolt tetejű népi lakóházak, református templomok és harangtoronyok
Épített örökség	Kastélyok, kúriák (<i>egykori uradalmi</i>), egyedi: tarpai szárazmalom
Kézműves hagyományok, egyedi termékek előállítások	Fafaragás, kenderfonás, hímzés (<i>Tákos</i>), hungarikumok (<i>Tarpa</i>)
Múzeumok, gyűjtemények, kiállítások	Bereg Múzeum, tájházak
Helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok	Vöröskereszt, énekkarok, sportegyesületek, önkormányzati alapítványok
Lokális szervezésű rendezvények	Beregi Ünnepi Hét, Bereg Expo, Tisza Party, Váci Mihály vers- és prózamondó verseny
Települési önkormányzatok szoros együttműködése	Bereg Térségi Fejlesztési Társulat (<i>1993-tól, a kistérség összes települése tagja</i>)
Térségi identitás megléte	A „beregi” identitás
Vallási együttélés, összetartozás	Református többségű kistérség

Forrás: Saját szerkesztés 2006.

Az egyes kategóriák lokális értékeinek részletes feltárása és elemzése empirikus vizsgálatok lefolytatásával, pl. *személyes interjú, kérdőíves felmérés, esettanulmány, közvetlen megfigyelés* módszerekkel valósítható meg. A vizsgálatok „alanyai” lehetnek: *a kistérség települési önkormányzatai, helyi intézmények, szervezetek és vállalkozások; területi szakmai szervek, stb.*

E kutatások jelentőségét az adja, hogy külső perifériáink a gazdag értékrendszerük feltárását követően egy magasabb fejlettségi pozícióba kerülhetnek, s társadalmi-gazdasági elmaradottságuk átértékelődhet. Továbbá az egyes kimutatott értékekre potenciálisan lehet támaszkodni a vizsgált határmenti térségek társadalmi-gazdasági hátrányainak mérséklésekor a területfejlesztési, a vidékfejlesztési, vagy a településfejlesztési célú intézkedések (beavatkozások) során.

Irodalomjegyzék

- Czira T. – Rausz A. (szerk.) (2005): Magyarország környezetstatisztikai atlasza. KSH – VÁTI Kht., Budapest.
- Enyedi Gy.: (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Faluvégi A. (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. Területi Statisztika 4. sz. pp. 319-346.
- Faluvégi A. (2004): Kistérségeink helyzete az EU küszöbén. Területi Statisztika 5. sz. pp. 434-458.
- Germuska P. (2002): Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban (Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 közt). Az 1956-os Intézet X. Évkönyv, Budapest. pp. 391-417.
- Horváth Gy. (2001): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs pp. 38-41.
- Lackó L. (szerk.) (1991): Válságtérségek Magyarországon. Az MTA közgyűlés keretében 1991. május 13-án tartott osztályülés előadásai. MTA, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1995): A „gazdasági egészség” földrajzi képe Magyarországon. Földrajztanítás. 3-4. sz. pp. 4-11.
- Perczel Gy. (2003): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Eötvös Kiadó, Budapest. p. 303.
- Rechnitzer J. 1993: Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK Győr. pp. 133-141.
- Tatai Z. (1992): A válságterületek típusai és kezelésük Magyarországon. Földrajzi közlemények. 3-4. sz. pp. 205-208.
- Volter E. (2005): Külső perifériáink és belső értékeik. In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai - régiók a keleti periférián – III. Alföld Kongresszus, Békéscsaba, 2003. november 28-29. Szerk.: Nagy E. – Nagy G., MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály – Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. pp. 100-103.
- A környezetvédelmi felügyelőségek regionális környezetállapotról készített összeállításainak összesítése és értékelése. Öko-Infra Tervező, Tanácsadó és Kivitelező Kft. Budapest, 1992.
- Adatok hazánk környezeti állapotáról 2005. KVVM Budapest.
- Területi Statisztikai Évkönyv 1997. KSH Budapest, 1998.
- Területi Statisztikai Évkönyv 2004. KSH Budapest, 2005.
- 64/2004. (IV. 15.) Kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről